

Tomasz Garwoliński

Utracone i zachowane kościelne księgozbiory warmińskie od XVII do XX wieku

---

Bibliotheca Nostra : śląski kwartalnik naukowy nr 3, 116-135

2015

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

TOMASZ GARWOLIŃSKI
*Biblioteka Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej
„Hosianum”
i Wydziału Teologii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie*

UTRACONE I ZACHOWANE KOŚCIELNE KSIĘGOZBIORY WARMIŃSKIE OD XVII DO XX WIEKU

Od wieków Warmia była terenem walk i wojen, pociągających za sobą ogromne straty i zniszczenia w dziedzinie kultury. Dotyczy to także księgozbiorów. Niewątpliwie największy wpływ na losy książek warmińskich miały najazdy szwedzkie w XVII i XVIII w. oraz skutki II wojny światowej. Stare druki proveniencji warmińskiej na przestrzeni dziejów wielokrotnie zmieniały właścicieli i miejsce przechowywania. Wprawdzie w odniesieniu do tego problemu narosła już dość obszerna literatura¹, szczególnie dotycząca książek wywiezionych do Szwecji, ale ciągle brakuje wyczerpującego opracowania rejestrującego całościowo obecność warmińskich ksiąg rękopiśmiennych, inkunabułów i druków późniejszych w księgozbiorach polskich i zagranicznych. Wykonanie tego zadania jest bardzo skomplikowane i zapewne przekracza możliwości jednego badacza.

Niniejsze opracowanie stanowi jedynie zarysowanie problemu dziejów kościelnych księgozbiorów warmińskich. Skupia się przede wszystkim na wydarzeniach najtragiczniejszych w skutkach: najazdach szwedzkich oraz II wojnie światowej.

Dzieje warmińskich księgozbiorów od XVII do XIX w.

Biblioteki warmińskie były zapewne bardziej zasobne niż na to wskazują ich zachowane wykazy. Jednak bezpowrotna utrata większości książek i częstokroć trudne do odtworzenia wędrowki ocalałych egzemplarzy uniemożliwiają zrekonstruowanie pierwotnego stanu księgozbiorów (Borawska, 2014, s. 45-46, 162).

¹ Zob. przede wszystkim opracowania: F. Hiplera, H. Aminsona, I. Collijna, E. Brachvogla, O. Waldego, A. Birkenmajera, E. Barwińskiego, J. Łosia, S.G. Lindberga, P. Czarторыńskiego, J. Trypućki, J.Z. Lichańskiego, T. Borawskiej, H. Keferstein.

Nieobliczalne szkody w zabytkach wyrządziły wojny szwedzkie w XVII i XVIII w. W 1626 r. wojska Gustawa II Adolfa systematycznie i planowo grabiły całą północną Polskę. Szwecja bowiem na początku XVII w. była krajem biednym materialnie i kulturowo, dlatego pragnęła w rozwoju nauki i kultury dogonić Europę. Tak więc łupem padły m.in. biblioteki klasztorne w Pelplinie, Tczewie, Oliwie i Żarnowcu. Straty dotknęły także diecezję warmińską. 30 czerwca Szwedzi wkroczyli do Braniewa, a następnego dnia zajęli Frombork. Zrabowali wiele cennych obrazów i kosztowności kościelnych oraz dokumentów archiwalnych i starych druków, których już nigdy nie zwrócili. Wywieźli wówczas wiele rękopisów, rzadkich inkunabułów i druków z XVI w., znajdujących się w bibliotekach: kapitulnej we Fromborku, jezuitów w Braniewie i w innych bibliotekach parafialnych i prywatnych (Trypućko, 1975, s. 207, 209-210; Teodorowicz-Hellman, 2010, s. 219; Spandowski, 2010, s. 372-374).

Biblioteka Warmińskiej Kapituły Katedralnej początkami swoimi sięga wieku XIII. W 1446 r. posiadała 160, a w 1451 r. już 185 woluminów (Hipler, 1872, s. 58; Keferstein, 1981, s. 49-53; Borawska, 1996 b, s. 113; *taż*, 2014, s. 45; Kopiczko, 2000, s. 119). Eugen Brachvogel twierdził, że ok. 1450 r. we Fromborku było nawet blisko 250 kodeksów (Brachvogel, 1929 b, s. 36). Opiekę nad księgozbiorem sprawował każdorazowo kustosz. Biblioteka mieściła się aż do 1697 r. w skarbcu ulokowanym nad zakrystią biskupią, przylegającą do prezbiterium katedry od strony północnej, potem zaś w pomieszczeniu znajdującym się nad kapitularem. Znajdowały się w niej dzieła liturgiczne, teologiczne, prawnicze, a także medyczne i pisarzy starożytnych. W zbiorach kanoników były też mszały i brewiarze. Księgi pozaliturgiczne kanonicy najczęściej gromadzili podczas studiów i podróży. Wiek XVI uważany jest za okres znakomitego rozwoju biblioteki kapitulnej we Fromborku. Inwentarz z 1598 r. wymienia ok. 800 pozycji zgromadzonych w następujących działach: teologia, prawo, historia, filozofia, retoryka, gramatyka, medycyna, poezja, muzykalia. W czasie najazdu Szwedów w 1626 r. biblioteka kapituły katedralnej utraciła ok. 700 woluminów (Hipler, 1874, s. 357-379; Brachvogel, 1929 b, s. 40; Keferstein, 1981, s. 55-56; Kopiczko, 2000, s. 119-120; *tenże*, 2010, s. 84; Borawska, 1996 b, s. 113-115; *taż*, 2014, s. 46), w tym prawie całą bibliotekę Mikołaja Kopernika. Wielki astronom bowiem zapisał swój księgozbiór bibliotece kapituły warmińskiej, jedynie dzieła medyczne bibliotece na zamku lidzbarskim lub kanonikowi Fabianowi Emmerichowi (1477-1559) (Biskup, Dobrzycki, 1972, s. 112-113; Borawska, 1996 b, indeks; *taż*, 1996 a, s. 53-54; *taż*, 2014, s. 229). Ten zaś przekazał fragmenty księgozbioru Kopernika bibliotece Kolegium Jezuickiego w Braniewie (Czartoryski, 1978, s. 355-396).

Biblioteka Kolegium powstała w 1565 r. jako jedna z ok. 200 działających w tym czasie w Europie bibliotek uczelnianych (Lichański, 2007,

s. 71-72). Jej bazę stanowiły na początku książki, które jezuita otrzymali od kard. Stanisława Hozjusza rezydującego w Lidzbarku Warmińskim, oraz księgozbiór pofranciszkański w Braniewie, który liczył 300 woluminów. Znalazło się tam wiele cennych inkunabułów oraz średniowiecznych książek rękopiśmiennych, w tym część księgozbioru Tomasza Wernera, kanonika warmińskiego oraz profesora teologii w Lipsku. Jezuita wzbogacili bibliotekę o dzieła klasyków, Ojców Kościoła i pisarzy starożytnych, jak również dzieła historyczne, prawnicze, filozoficzne i teologiczne rodzimych autorów. Kupowano także pomoce dla kaznodziejów oraz lekturę duchową. Co do treści, w bibliotece prowadzonej przez jezuitów przewagę miały dzieła z zakresu problematyki religijnej i teologicznej, przydatne szczególnie w konfrontacji z teologami ośrodka królewskiego, głównie z profesorami tamtejszego uniwersytetu. Jednak wyraźnie prezentowane były także inne działy, jak np. medycyna, astronomia, matematyka, językoznawstwo i filologia oraz historia i kartografia (Wojtkowski, 1961, s. 355-375; Keferstein, 1978; Grzebień, 1996, s. 64-65; Lichański, 1990, s. 310; tenże, 2007, s. 70, 78, 85-90; Szorc, 1998, s. 93-95; Kopiczko, 2000, s. 121-122). Jezuita książki kupowali albo otrzymywali z domu generalnego lub z innych kolegiów (Grzebień, 1996, s. 65; Lichański, 1990, s. 311; tenże, 2007, s. 85). Okazję do powiększenia biblioteki stwarzała również drukarnia braniewska, założona przez Jana Sachsa w 1589 r. (Kawecka-Gryczowa, Korotajowa, 1962, s. 48-49, 394-395; Szorc, 1998, s. 99-101; Kopiczko, 2000, s. 125).

Książki zagrabione w Braniewie i Fromborku Szwedzi cenili sobie najbardziej. Gustaw II Adolf nie kierował się tu jednak racjami naukowymi. Chodziło mu o zniszczenie katolickiego ośrodka studiów i szkół, jakim było Braniewo (Szorc, 1998, s. 107-108, 111; Borzyszkowski, 1999, s. 86; Grzebień, 1996, s. 65), a przy okazji wzbogacenie założonej w 1620 r. biblioteki uniwersytetu w Uppsali. Opracowany i wydany drukiem w 2007 r. *Katalog księgozbioru Kolegium Jezuitów w Braniewie zachowanego w Bibliotece Uniwersyteckiej w Uppsali* obejmuje 58 rękopisów (15 samodzielnych i 43 współprawnych z drukami), 336 inkunabułów w 348 egzemplarzach i 2255 druków z XVI i XVII w. w 2339 egzemplarzach, czyli ponad 2700 woluminów (Spandowski, Szyller, 2007, s. 33). Do dziś książki z Braniewa i Fromborka przechowywane są prawie w całości w Uppsali i stanowią cenną część bogatego europejskiego dziedzictwa intelektualnego. Jednak wiele cenniejszych dzieł król szwedzki zachował dla siebie albo rozdał zasłużonym urzędnikom i generałom. W 1648 r. królowa Krystyna zażądała zwrotu z Uppsali cenniejszych książek i rękopisów, w tym także warmińskich. Tylko część z nich pozostała w Bibliotece Królewskiej w Sztokholmie, inne zaś weszły w posiadanie faworytów i bibliotekarzy królowej; kilka książek królowa zabrała do Rzymu (zostały one później sprzedane na licytacji bądź włączone do Biblioteki Watykańskiej). Znaczna część dubletów ze zrabowanych księgozbiorów warmińskich została wyprzedana na aukcjach

w XVIII w. (Borawska, 1988, s. 181-183; *taż*, 1996 b, s. 9-10; Lichański, 2007, s. 92-93; Kamler, Kuźmina, 2013, s. 147-153).

W czasie potopu szwedzkiego (1655-1660) oraz wojny północnej na początku XVIII w. wywieziono z Warmii wiele książek, które trafiły następnie do bibliotek publicznych lub zbiorów prywatnych, stąd trudno odtworzyć ich losy. Wiele egzemplarzy na skutek świadomego działania nowych posiadaczy czy też złego przechowywania utraciło znaki własnościowe, dlatego poszukiwania książek pochodzących z Warmii są niesłychanie czasochłonne i żmudne. Aby wyodrębnić takie rękopisy i druki, należałoby przebadać wszystkie zbiory historyczne w każdej bibliotece szwedzkiej. Dotychczas szczegółową kwerendą objęto polonika Biblioteki Uniwersyteckiej w Uppsali, Biblioteki Królewskiej w Sztokholmie, Biblioteki Uniwersyteckiej w Lund, biblioteki w Norrköping, Linköping, Strängnäs, Västerås, Växjö, Härnösand i Skokloster. Poza tym przebadano inkunabuły w Bibliotece Królewskiej w Kopenhadze oraz w Bibliotece Uniwersyteckiej w Lejdzie. Poszukiwania w Bibliotece Watykańskiej dotyczyły egzemplarzy przywiezionych przez królową Krystynę w drugiej połowie XVII w. (Barwiński, Birkenmajer, Łoś, 1914; Pilichowski, 1958/1959, s. 127-179; *tenże*, 1962; Trypućko, 1958; *tenże*, 1975, s. 214-217; *tenże*, 1984, s. 36-47; Borawska, 1988, s. 181-183; *taż*, 1996 b, s. 9-10; Lichański, 2007, s. 92-93; Teodorowicz-Hellman, 2010, s. 219-220; Juda, Teodorowicz-Hellman i in., 2011; Kamler, Kuźmina, 2013, s. 147-153). Część zbiorów warmińskich wywiezionych do Szwecji uległa zniszczeniu w czasie pożarów: biblioteki królewskiej w Sztokholmie w 1697 r., bibliotek gimnazjalnych i miejskich w Växjö w 1740 r., w Karlstadt w 1752 r., w Kalmar w 1800 r. oraz biblioteki uniwersyteckiej w Turku (Åbo) w 1827 r. i biblioteki katedralnej w Strängnäs (1864) (Trypućko, 1975, s. 215-218; Borawska, 1988, s. 183; *taż*, 1996 b, s. 9; *taż*, 2014, s. 329-330).

Straty podczas grabieży szwedzkiej dotyczyły również biblioteki na zamku biskupów warmińskich w Lidzbarku. W jej skład weszły bogate księgozbiory poszczególnych biskupów, wielkie zasługi w powiększaniu biblioteki miał Jan Dantyszek (1537-1548), który – zapewne dzięki licznym kontaktom i znajomościom – sprowadzał książki prawnicze, filozoficzne i teologiczne. Właśnie on w literaturze fachowej określany jest jako twórca biblioteki lidzbarskiej (Brachvogel, 1929 a, s. 274-358; Górski, 1973, s. 120-121; Wojtkowski, 2009, s. 33-34). Prawdopodobnie pierwsze inwentarze i część książek mogło spłonąć w pożarach w 1497 r. (za czasów biskupa Łukasza Watzenrodego) i 1559 r. (za czasów Stanisława Hozjusza) (Borawska, 2014, s. 46).

Zachowany spis biblioteki lidzbarskiej z 1633 r. zawiera 784 pozycje². Biblioteka dzieliła się wtedy na cztery działy: teologiczny (164 woluminy – ok.

² Dokładny spis wszystkich książek z 1633 r. przytacza: E. Brachvogel, 1929 a, s. 274-358.

20 proc.); historyczny (177 woluminów – ok. 22 proc.); prawniczy (176 woluminów – ok. 22 proc.) oraz dzieła świeckie i heretyckie (267 – ok. 33 proc.). Spośród rękopisów na uwagę zasługują cztery dzieła łacińskie Petrarki, pochodzące zapewne jeszcze z XIV w. Były tu również pisma Seneki, Cyce-rona, Grzegorza Wielkiego, Idziego z Rzymu, Tomasza z Akwinu. Ponadto w księgozbiorze znajdowały się tu statuty zakonu krzyżackiego, zbiory pism z procesów przeciw Krzyżakom i część *Historii Polski* Jana Długosza, rękopis, który spalił się w Turku. Bardzo wiele było pism o treści prawniczej. Z dzieł humanistycznych reprezentatywne były opracowania Petrarki i Lorenza Valli. Znajdował się tu też jakiś tom pism Kopernika, składający się z notatek, brulionów lub listów, który jednak spłonął. Spisy wykazują w księgozbiorze również istnienie wczesnych druków pism medycznych Galena, Hipokratesa i innych. Dział nauk ścisłych prezentował się bardzo skromnie, zawierał jedynie dzieła Ptolemeusza (*Cosmographia, Magnae constructionis*), Pliniusza i *Orationes de studiis astronomicis* (Górski, 1973, s. 120-121). Dział historyczny obejmował bogaty zbiór dzieł, zawierający obok historii również literaturę piękną (starą i nową), filologię klasyczną, teorię polityczną, moralistykę. Można tu było znaleźć dzieła platoników i neoplatoników (m.in. Polizjan, Pico della Mirandola), historyków, geografów starożytnych, włoskich historiografów humanistycznych (Petrarka, Boccaccio), poetów. Były to dzieła służące rozwijaniu ogólnej kultury umysłowej.

Eugen Brachvogel w artykule *Die Bibliothek der Burg Heilsberg* z 1929 r. wykazał, że w XVIII w. w bibliotece doszło do katastrofy. W czasie III wojny północnej w 1704 r. Szwedzi zajęli Lidzbark, przybył tu Karol XII. Jerzy Wojciech Heide w *Archiwum dawnym i nowym lidzbarskiego kościoła archiprezbiterialnego* (Braniewo 1889) tak opisał ówczesne wydarzenia: „król Szwecji Karol XII, młody i zarozumiały, lat około osiemnastu, wkroczył z częścią swego wojska na Warmię i przybył do Braniewa dnia 24, miesiąca grudnia, w wigilię Narodzenia Chrystusa. Przebywszy tam kilka dni w Alumnacie, czyli Seminarium Papieskim, wyjechał do Lidzbarka i przebywał na zamku biskupim (w nieobecności księdza biskupa Załuskiego) przez całą zimę i wiosnę, aż do dnia 25 miesiąca czerwca, roku następnego 1704, a dawne rękopisy Archiwum biskupiego wraz z biblioteką przewiózł do Szwecji” (Heide, 2006, s. 50-51). Rabunek rezydencji biskupiej przybrał wręcz katastrofalne rozmiary i wszystko wskazuje na to, że wywiezione zostały wtedy nie tylko rękopisy, ale również i książki (Walde, 1916-1920, indeksy; Borawska, 1988, s. 181; taż, 1996 b, s. 9). Zbiory, które przekazano do biblioteki w Turku (Åbo) w Finlandii, częściowo zostały zniszczone w wyniku pożaru, tylko fragmenty kolekcji dotrwały do naszych czasów (Brachvogel, 1929 a, s. 274-358).

Księgozbiory następnych biskupów uległy rozproszeniu w wyniku zapisów testamentowych i burzliwych dziejów Warmii.

Ostatnim biskupem rezydującym w Lidzbarku był Ignacy Krasicki (1766-1795). Za jego czasów w głównej bibliotece zamkowej znajdowały

się liczne księgi z XV-XVIII w. (około 2 tys.), a oprócz tego bezcenne rękopisy (Sikorski, 2002, s. 20-21; Stasiewicz, 2002, s. 59; Rzempoluch, 2001, s. 31; Graciotti, Rudnicka, 1973). Gdy Krasicki został arcybiskupem gnieźnieńskim, jego księgozbiór został przewieziony do Skierniewic, a potem, po jego śmierci, trafił do Warszawy. Ponieważ planowano, by biblioteka Krasickiego została sprzedana, a pieniądze przeznaczone na pokrycie jego długów, przez następne lata toczyły się spory, czyją jest własnością: króla pruskiego, spadkobierców Krasickiego czy narodu polskiego. Ostatecznie, w 1810 r., trafiła do biblioteki Liceum Warszawskiego, której zbiory stały się później podstawą Biblioteki Uniwersyteckiej. Wśród książek znalazły się również takie, które należały wcześniej do biblioteki Kapituły Warmińskiej we Fromborku bądź do kanoników warmińskich (Rygiel, 1922, s. 7-27). Część księgozbioru Krasickiego jest przechowywana w Bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego w Łowiczu.

Po przeniesieniu stolicy biskupiej do Fromborka (1841 r.), resztki biblioteki lidzbarskiej trafiły do biblioteki seminaryjnej w Braniewie i kapitulnej we Fromborku (Kopiczko, 2004, s. 118-119).

Trudno jest jednoznacznie określić, ile książek z biblioteki biskupiej w Lidzbarku zachowało się do naszych czasów. Nieznane są bowiem żadne znaki własnościowe świadczące wprost o przynależności do biblioteki lidzbarskiej. Dzięki ekslibrisom, superekslibrisom i wpisom własnościowym można jedynie ustalić 34 książki z XV i XVI w., będące dziś własnością Biblioteki „Hosianum”, a należące niegdyś do poszczególnych biskupów rezydujących w Lidzbarku³. Należały one do: bp. bp. Łukasza Watzenrodego (jeden wolumin), Jana Dantyszka (dziesięć woluminów), Tiedemanna Giesego (trzy woluminy), Marcina Kromera (dziesięć woluminów), Szymona Rudnickiego (jeden wolumin), Jana Stefana Wydźgi (jeden wolumin), Jana Stanisława Zbąskiego (trzy woluminy) oraz kardynałów Andrzeja Batorego (cztery woluminy) i Stanisława Hozjusza (jeden wolumin). Zapewne należy do nich dodać dziewięć woluminów (oprócz inkunabułu należącego do Łukasza Watzenrodego), zawierających odręczne notatki Mikołaja Kopernika, które obecnie są badane. Nie ulega wątpliwości, że wielki astronom korzystał z nich podczas pobytu w Lidzbarku. Druki z XVII i XVIII w. Biblioteki „Hosianum” nie zostały jeszcze przebadane pod względem ich pochodzenia. Ogólnie więc można powiedzieć, że do naszych czasów w Bibliotece „Hosianum” w Olsztynie zachowało się ponad czterdzieści druków od XV do XVI w. z biblioteki biskupów warmińskich w Lidzbarku (Garwoliński, 2015, s. 53-66).

Zmiany w zasobie księgozbiorów warmińskich spowodowały kasaty niektórych klasztorów, przeprowadzone przez władze pruskie w końcu XVIII i w pierwszej połowie XIX w., a także wojny napoleońskie. Część książek

³ Na podstawie: J. Oblak, Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, J. Wojtkowski, 2007; J. Wojtkowski, 2012.

trafiła do Biblioteki Państwowej (Staatsbibliothek) w Berlinie, inne zaś przedostały się do handlu antykwarycznego i przeszły w ręce prywatnych kolekcjonerów lub trafiły do różnych bibliotek europejskich (Borawska, 1988, s. 184; *taż*, 1996 b, s. 10). Trzy braniewskie biblioteki wchłonęły większość księgozbioru zakonu jezuickiego. Największa część przypadła zreorganizowanemu w 1811 r. Gimnazjum, natomiast mniejsze fragmenty otrzymały działające od 1818 r. Liceum Hosianum (przemianowane w 1919 r. na Akademię Państwową) oraz Biskupie Seminarium Duchowne. Biblioteka „Hosianum” częściowo przejęła również książki klasztoru bernardyńskiego z Barczewa oraz franciszkanów ze Stoczka, a nawet cystersów z Oliwy. Natomiast do Seminarium Duchownego trafiła m.in. biblioteka zlikwidowanego w 1800 r. Alumnatu Papieskiego (Hipler, 1874, s. 389-393; Will, 1929, s. 383-388; Borawska, 1988, s. 184-185; Kopiczko, 2000, s. 120; *tenże*, 2004, s. 96-98).

Księgozbiory kościelne na Warmii w XX w.

Warmińskie biblioteki kościelne uległy znacznemu zniszczeniu i rozproszeniu w ostatniej fazie działań wojennych lub nawet po ich zakończeniu. Wiele książek dostało się wówczas w ręce prywatne, inne zostały wywiezione do Związku Radzieckiego, a pozostałe udało się przetransportować do Warmińskiego Seminarium Duchownego w Olsztynie.

Wielowiekowe dziedzictwo Kościoła warmińskiego, także to, które dotyczyło piśmiennictwa, zostało w znacznym stopniu zdewastowane. Budynek Seminarium Duchownego i Biblioteki w Braniewie w styczniu 1945 r. został zniszczony. Teodor Bensch, administrator apostolski diecezji warmińskiej, pisał: „Domy Boże, wśród nich prastara, przepiękna katedra we Fromborku, zniszczone i sprofanowane, znalazły się w stanie ostatecznego opuszczenia” (Bensch, 1945, s. 5). Alojzy Marquardt, wikariusz generalny diecezji warmińskiej, w piśmie z 2 lipca 1945 r. informował Stolicę Świętą m.in. o tym, że biblioteka kapitulna we Fromborku, licząca ok. 45 tys. woluminów, została spalona (Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie (dalej: AAWO), *Akta ks. Marquardta*; Obłąk, 1956, s. 404; Zakrzewski, 2013, s. 21). Tu pojawia się nieścisłość dotycząca wielkości fromborskiego księgozbioru. Część opracowań podaje, że u progu wojny biblioteka liczyła od 20 tys. do 21 tys. dzieł, część zaś – że liczyła nawet ok. 40 tys. woluminów (Hipler, 1874, s. 379-381; Brachvogel, 1929 b, s. 44; Obłąk, 1956, s. 397; Keferstein, 1981, s. 62-63; Borawska, 1988, s. 185; Kopiczko, 2010, s. 84-85). Oprócz książek gromadzonych latami przez kanoników fromborskich, były tam druki pochodzące z zapisów testamentowych oraz księgozbiory skasowanych w 1810 r. klasztorów franciszkańskich w Kadynach i po części w Stoczku, a także resztki dawnego księgozbioru parafialnego z Reszla oraz biskupiego z Lidzbarka

(121 tomów). Biblioteka we Fromborku mieściła się wtedy w wieży Kopernika oraz w przylegających do niej budynkach, a także na najwyższej kondygnacji kapitułarza. Jesienią 1944 r. kilkadziesiąt najcenniejszych druków przeniesiono razem z archiwaliami do Starego Pałacu Biskupiego koło katedry (Hipler, 1874, s. 379-381; Brachvogel, 1929 b, s. 44; Obłąk, 1967, s. 32; Keferstein, 1981, s. 62-63; Borawska, 1988, s. 185; Kopiczko, 2010, s. 85-87).

Teodor Bensch we wrześniu 1945 r. postanowił ratować to, co ocalało, choć działania nie zawsze były skuteczne. Kierownik działu produkcji „Społem” z Gdańska pisał w kwietniu 1946 r. w liście przekazanym administratorowi apostołskiemu, że wchodząc do wnętrza jednego z budynków (przypuszczalnie dawnego archiwum), depcze się po rozrzuconych na ziemi książkach i dokumentach. Strażnica Wojsk Ochrony Pogranicza we Fromborku zabezpieczyła wprawdzie zabytki biblioteczne, ale tylko prowizorycznie (AAWO, Pismo z 12 IV 1946, Teczka „Korespondencja Archiwum oraz Biblioteki 1946–1960”), stąd Uniwersytet w Toruniu, zaniepokojony stanem archiwaliów i księgozbioru fromborskiego, zlecał wywózkę książek. W związku z tym administrator apostołski apelował do prezesa Towarzystwa Naukowego w Toruniu, by ten zapobiegł ograbianiu diecezji z resztek zabytkowego księgozbioru. Troska ze strony diecezji o bibliotekę i archiwum nie była możliwa, dopóki „panami góry fromborskiej były wojska sowieckie” (AAWO, Pisma z 14 i 24 VI 1946., Teczka „Korespondencja Archiwum oraz Biblioteki 1946–1960”). Dopiero gdy władze państwowe przekazały diecezji zabudowania katedralne, resztki inkunabułów i starych druków biblioteki fromborskiej, zawierające także pozostałości biblioteki biskupiej w Lidzbarku (oznaczone pieczęcią *Bibliotheca Capituli Warmiensis Frauenburg*), mogły trafić do Olsztyna (w 1946 r.).

Fromborskie zbiory biblioteczne i archiwalne przetrwały wojnę prawie nienaruszone. Jednak 8 lutego 1945 r. do miasta wkroczyli czerwonoarmiści. Niekompletne informacje pozwalają przypuszczać, że część zbiorów Archiwum i Biblioteki Warmińskiej Kapituły Katedralnej we Fromborku została przejęta przez Armię Czerwoną jako zdobycz wojenna i trafiła do Moskwy. Fragmenty tej kolekcji zwrócono do Polski po 1956 r., ale niektóre informacje zdają się wskazywać, że część zbiorów pozostała w archiwum wojskowym w Moskwie. Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych w piśmie z 14 czerwca 1957 r. informowała o decyzji przekazania większości zbiorów fromborskich Kurii Biskupiej Diecezji Warmińskiej. Pozostałe przekazano do Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum PAN, Muzeum Narodowego, Biblioteki Gdańskiej PAN i Biblioteki im. Ossolińskich we Wrocławiu (AAWO, Pismo z 14 VI 1957, Teczka „Korespondencja Archiwum oraz Biblioteki 1946–1960”; Kopiczko, 1999, s. 88). Większość z nich – dzięki staraniom ks. Jana Obłąka – została potem odzyskana.

Podobne losy spotkały księgozbiory braniewskie. W wyniku nalotów bombowych w lutym 1945 r. spaliła się część zbiorów w Braniewie (Merten, 1976). Natomiast reszta uległa częściowemu zniszczeniu i rozproszeniu w trakcie ostatnich działań wojennych lub nawet po ich zakończeniu. Wiele egzemplarzy dostało się w ręce prywatne, np. pisma medyczne należące do Mikołaja Kopernika, które później przekazano Muzeum Mazurskiemu w Olsztynie (dziś: Muzeum Warmii i Mazur) (Flis, 1970, s. 589-605; Borawska, 1988, s. 185). Część starych druków, w tym inkunabułów, została w 1945 r. wywieziona do Moskwy, w 1952 r. zwrócona Polsce, a w 1958 r. Bibliotece Warmińskiego Seminarium Duchownego w Olsztynie.

Ocalałe od zniszczenia, przykryte gruzami fragmenty księgozbioru, dzięki staraniom administratora apostołskiego Teodora Bensch, przewieziono z Braniewa do Olsztyna. W piśmie z 3 kwietnia 1946 r. zwracał się on do Wydziału Bibliotek Ministerstwa Oświaty z prośbą „o łaskawe zezwolenie na przejęcie biblioteki, będącej własnością Kościoła katolickiego” (AAWO, *Do Ministerstwa Oświaty Wydział Bibliotek w Warszawie*, Pismo z 3 IV 1946, Teczka „Korespondencja Archiwum oraz Biblioteki 1946–1960”). Zgodę na „przejęcie księgozbioru Seminarium Duchownego i Akademii Duchownej filozoficzno-teologicznej w Braniewie” wydało Ministerstwo Oświaty w piśmie (Nr Bibl. 1015/46) z 11 maja 1946 r. (AAWO, Pismo z 11 V 1946, Teczka „Korespondencja Archiwum oraz Biblioteki 1946–1960”). Wtedy dopiero było możliwe ratowanie książek ze zgliszcz spalonych budynków i przewiezienie ich do Olsztyna, co trwało kilka lat. Gdy już funkcjonowało Seminarium Duchowne w Olsztynie, w odgruzowaniu biblioteki i zabezpieczeniu jej zbiorów pomagali w czasie wakacji również klerycy (*Z Seminarium Duchownego*, 1950, s. 37). Przewieziono jednak tylko książki o tematyce teologicznej i historyczno-kościelnej (sygnatury: De i Fb) oraz pojedyncze egzemplarze dotyczące innych zagadnień. Pozostałe zbiory (sygnatury: A, B, Ca, Cb, Cbb, Da, Db, Dc, Dd, De, Df, Dg, Dk, Dl, Ea, Fa, Ga, Gb, Gc, Ge, H) trafiły do innych bibliotek, w większości prawdopodobnie do Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu, jak na to zdaje się wskazywać zachowana korespondencja z 1946 r. (Wojtkowski, 1996, s. 99; Borzyszkowski, 1999, s. 87-88). Podobnie się stało z innymi księgozbiorami kościelnymi na terenie diecezji warmińskiej (np. z kościoła w Galinach (AAWO, Pismo z 7 III 1947, Teczka „Korespondencja Archiwum oraz Biblioteki 1946–1960”). Instytucji zainteresowanych kościelnymi książkami z Braniewa było więcej.

Księgozbiór „Hosianum” został rozproszony i częściowo zniszczony, co potwierdzają także współczesne relacje, np. 9 września 2013 r. do dyrektora biblioteki, Tomasza Garwolińskiego tak napisała Joanna Lisowska, emerytowana lekarka mieszkająca w Elku, która latem 1946 r. przebywała na obozie harcerskim w Tolkmicku: „Odbywaliśmy wycieczki po lasach, idąc w stronę Fromborka. Na leśnej polanie zobaczyłam stos książek spalonych, częściowo zbutwiały, zapewne przez deszcze. Jednak zauważyłam

kilka ksiąg we względnie dobrym stanie, oprawnych w skórę. Wzięłam więc parę do plecaka. Po powrocie do Warszawy zastanawiałam się co z nimi zrobić. Mój brat Krzysztof Bitner zaczął studia na Uniwersytecie Warszawskim, dałam mu jedną księgę, żeby dowiedział się w bibliotece UW czy ją przyjmą. Powiedział, że chętnie ją wzięli. (...) Następnego dnia zaniósłam resztę ksiąg. Były to różne pieśni kościelne i Biblia po niemiecku, zarejestrowane w księdze darów jako 12 tomów, najstarsza wydana w Norymberdze w 1588 roku” (Archiwum Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie, 2013). Do listu dołączona została kserokopia z księgi darów, która dokumentuje przekazanie trzynastu tomów ksiąg od XVI do XVIII w. Można się spodziewać, że takich czy podobnych historii było więcej.

Do Olsztyna ok. trzydzieści samochodów przywiozło zbiory, które złożono w gmachu Niższego Seminarium Duchownego, przy ul. Mariańskiej 3. Z uratowanych archiwaliów, ksiąg i dzieł sztuki powstały biblioteka, archiwum i muzeum diecezjalne (Kaliński, 1948, s. 18). W 1948 r. alumn Julian Wojtkowski opublikował wykaz zachowanych zbiorów i wymienił ważniejsze braki (Wojtkowski, 1948, s. 38-44; Kopiczko, 1999, s. 88).

Do Biblioteki „Hosianum” po wojnie trafiły również inkunabuły i stare druki kapituły kolegiackiej, którą powołał do istnienia w 1341 r. bp Herman. Kapituła początkowa była osadzona w Pierzchałach, ale w 1347 r. została przeniesiona do Dobrego Miasta. Pierwsza wzmianka o istnieniu jej księgozbioru pochodzi z 1379 r. Pod koniec XVI w. liczył on około 200 pozycji, a w 1811 r. – 1473. W czasie najazdu Szwedów miasto zostało splądrowane, jednak biblioteka ocalała. Oprócz dominujących w jej zasobie dzieł teologicznych i prawniczych, gromadzono wiele książek filozoficzno-historycznych i geograficznych, a literaturę piękną reprezentowały książki niemieckie, francuskie i polskie. Biblioteka przechowywana była w tzw. kaplicy św. Józefa, w zachodnim skrzydle kolegiaty. Zachowany katalog z 1930-1931 r. wymienia 1105 pozycji (w tym 118 inkunabułów) (Hipler, 1874, s. 397-401; Brachvogel, 1929 b, s. 42-44; Birsch-Hirschfeld, 1932, s. 733-734; Höhn, 1936; Grimme, 1938; Borawska, 1988, s. 185; Keferstein, 1993, s. 301-333; Kopiczko, 2000, s. 120-121; Błażewicz, 2005, s. 139-170; tenże, 2006, s. 277-288), z których część (m.in. 95 inkunabułów i 353 druki z XVI w.) znajduje się obecnie w zbiorach biblioteki seminaryjnej w Olsztynie.

Z biblioteki konwentu bernardynów w Barczewie trafił do Biblioteki „Hosianum” jeden inkunabuł i 161 druków z XVI w. Bernardynów do Barczewa sprowadził w 1598 r. bratanek króla Stefana Batorego – biskup warmiński kardynał Andrzej Batory. On też przeprowadził remont i wyposażył klasztor, w którym wcześniej przebywali bracia mniejsi franciszkanie (Achremczyk, 2008, s. 19-190). Rozwój księgozbioru zapewne miał związek z tym, że w 1709 r. z powodu szalejącej zarazy przeniesiono do Barczewa z Warszawy studium teologii.

Również książki z byłych bibliotek kościelnych Reszla (m.in. dwadzieścia sześć inkunabułów i dwadzieścia siedem druków z XVI w.) i Ornety (m.in. szesnaście inkunabułów i dziesięć druków z XVI w.) oraz z innych bibliotek parafialnych, instytucji, stowarzyszeń i zgromadzeń, a także od księży i osób prywatnych, trafiły do Biblioteki Warmińskiego Seminarium Duchownego w Olsztynie.

Tak więc księgozbiór, który po wojnie znalazł się w bibliotece seminarium duchownego, zawiera cenne księgi, które przez lata gromadzono w bibliotekach niemal całej Warmii. Duże zasługi w zachowaniu warmińskich księgozbiorów miał Jan Obląk, dyrektor Biblioteki „Hosianum” w latach 1949-1975, późniejszy biskup warmiński, który zabezpieczył wiele archiwaliów warmińskich i cennych druków. Rewindykował on rękopisy, książki i paramenty liturgiczne zrabowane w 1945 r. przez Armię Czerwoną. Dbał, aby inkunabuły i stare druki warmińskie znalazły się w jednym miejscu – w bibliotece seminaryjnej, a książki będące własnością diecezji warmińskiej znalazły się nawet w tak odległych miejscach, jak parafia w Żychlinie w dzisiejszej diecezji łowickiej (AAWO, Pisma z 8, 20 V, 13 VI 1956, Teczka „Korespondencja Archiwum oraz Biblioteki 1946–1960”).

Feliks Sawicki, proboszcz malborski, w październiku 1947 r. powierzył Bibliotece „Hosianum” siedemdziesiąt osiem rękopisów, czterdzieści jeden inkunabułów i sto czterdzieści dwa stare druki. Były tam m.in.: księgi rachunkowe i lustracyjne dotyczące żup solnych Wieliczki i Bochni, sejmów warszawskich oraz prawdopodobnie rękopis Heweliusza (Jezierski, 1995, s. 54). Część zabytkowych książek, z zachowanymi znakami własnościowymi diecezji pelplińskiej, została zwrócona do Pelplina (AAWO, Pisma z 19 II 1951 i 13 X 1953, Teczka „Korespondencja Archiwum oraz Biblioteki 1946–1960”). Zaslugą Sawickiego było ponadto zabezpieczenie ok. 500 rękopisów i kilkuset starych druków, będących własnością Biblioteki Miejskiej w Gdańsku (AAWO, Pismo z 9 V 1953, Teczka „Korespondencja Archiwum oraz Biblioteki 1946-1960”). W 1953 r. 55 woluminów rękopisów i inkunabułów zostało zwróconych do Gdańska (AAWO, *Wykaz rękopisów zwróconych Bibliotece Miejskiej w Gdańsku z 18 V 1953*, Teczka „Korespondencja Archiwum oraz Biblioteki 1946–1960”). W tym samym roku 42 pozycje z braniewskiej biblioteki archeologicznej zostały ofiarowane Muzeum Narodowemu w Warszawie (AAWO, Pismo z 19 X 1953, Teczka „Korespondencja Archiwum oraz Biblioteki 1946-1960”).

Marian Borzyszkowski, dyrektor Biblioteki „Hosianum” w latach 1975-1997, kontynuował rozpoczętą przez Jana Obląka windykację starych druków, które miały znaki własnościowe innych bibliotek, a po II wojnie światowej trafiły do biblioteki w Olsztynie. W 1986 r. Bibliotece Seminarium Duchownego w Pelplinie oddano 12 woluminów (AAWO, *Sprawozdanie z działalności za okres 1 I – 31 XII 1986*, Teczka „Biblioteka ogólna 1984–1987” Z I 2/3), w 1987 r. zaś Gdańskiej Bibliotece PAN 9 inkunabu-

łów (AAWO, *Sprawozdanie z działalności za okres 1 I – 31 XII 1987*, Teczka „Biblioteka ogólne 1984–1987” Z I 2/3).

W zamieszczonej w katalogu inkunabułów opinii Michała Spandowskiego znalazł się fragment poświęcony 8 inkunabułom z zasobu Biblioteki Gdańskiej, przechowywanych w Bibliotece „Hosianum” (Spandowski, 2007, s. 13-17). Dyrektor Biblioteki Gdańskiej PAN, Maria Pelczar, 15 lutego 2008 r. zwróciła się do abpa Wojciecha Ziemby o wyrażenie zgody na powrót tych cennych obiektów do gdańskiej księżnicy. Sprawa ta nadal czeka na swoje rozstrzygnięcie.

W 1978 r. księgozbiór biblioteki seminaryjnej wzbogacił się o pozycje po zmarłych duchownych bp. Józefie Drzadzde i Stanisławie Zdanowiczu. Wśród nabytków znalazło się również 160 starych druków (AAWO, *Sprawozdanie z działalności za okres od 1 I do 31 XII 1978*, Teczka „Biblioteka ogólne 1975-1978” Z I 2/1, cz. 1-2). W przekazanym po Zdanowiczu zbiorze najcenniejsze były 53 stare druki. Niektóre były opatrzone ekslibrisem, przedstawiającym pielgrzyma zdążającego do grobu św. Stanisława na Wawelu oraz wpisami dotyczącymi okoliczności nabycia książki. Zasadnicze miejsce w księgozbiórze Zdanowicza zajmowała problematyka liturgiczna i hagiograficzna (Borzyszkowski, 1989, s. 243-248). W maju 1985 r. biblioteka otrzymała z parafii Nowe Kawkowo, dzięki pośrednictwu Józefa Walskiego, 107 starych druków (AAWO, Pismo z 20 V 1985, Teczka „Biblioteka ogólne 1979-1983”, Z I 2/3). Do dziś Biblioteka „Hosianum” wzbogaca się o ofiarowane pojedyncze stare druki⁴.

Podsumowanie

Obecnie zabytkowe zbiory Biblioteki „Hosianum” w Olsztynie liczą 330 inkunabułów, 1563 druki z XVI w. oraz ponad 7000 druków z XVII-XVIII w.⁵. Dominująca większość tego księgozbióru, jeżeli nosi jakiegokolwiek znaki własnościowe wcześniejszych właścicieli, to dotyczą one osób lub instytucji związanych z Warmią lub jej najbliższym sąsiedztwem. Można więc spojrzeć na ten zbiór jako na świadectwo kulturowe dotyczące całej Warmii. W Szwecji znajduje się co najmniej 3500 druków proveniencji warmińskiej (m.in. ponad 2700 z Braniewa i ok. 700 z Fromborka⁶), zaś przynajmniej kilkadziesiąt – w innych bibliotekach europejskich. Można

⁴ W grudniu 2010 r. ks. komandor porucznik Czesław Olszak, kapelan Wojska Polskiego w Braniewie, ofiarował Bibliotece WSD MW „Hosianum” jeden inkunabuł i jeden druk z XVI w. – zob. Wojtkowski, 2012, s. 20 i 462.

⁵ Spis inkunabułów i druków z XVI w. znajduje się W: Oblak, Jaroszewicz-Pieresławcew, Wojtkowski, 2007 (325 egzemplarzy) i Wojtkowski, 2012 (5 inkunabułów później zidentyfikowanych i 1561 druków z XVI w.; biblioteka otrzymała w darze już po wydaniu katalogów 2 druki z XVI w.). Druki z XVII i XVIII w. czekają na opracowanie i katalog.

⁶ M. Spandowski wymienia 150 inkunabułów wywiezionych z Biblioteki Kapituły Warmińskiej w 1626 r. i przechowywanych w bibliotekach szwedzkich (Spandowski, 2010, s. 380-384).

więc chyba przypuszczać, że do naszych czasów zachowało się ok. 15 000 druków z XV-XVIII w. proveniencji warmińskiej.

W ciągu wieków Polacy podejmowali działania mające na celu zwrot zagrabionych księgozbiorów warmińskich⁷. Dziś przeciwnicy rewindykacji utraconych zbiorów zadają pytanie czy należy podejmować tego rodzaju wysiłki w dobie dążeń do scalenia dziedzictwa ogólnoeuropejskiego i w czasie, gdy dzięki wysoko rozwiniętym technologiom możliwe jest jego szerokie upowszechnianie (Grabowska, 2010, s. 116-117). Aktualne stanowisko Szwecji w sprawie dawnych zdobyczy wojennych jest restryktywne, przy czym szczególnie mocno akcentowane są następujące argumenty: 1) Zagrabianie kultury duchowej i materialnej innych krajów dokonywało się zgodnie z XVII-wiecznym obyczajem i prawem wojennym; 2) Obecnie nie ma możliwości zwrotu dawnych łupów wojennych ich prawowitym właścicielom: granice Europy przez wieki zmieniały się nieustannie, jedne monarchie upadały, inne się rodziły, jedne państwa dyktowały granice, inne podważały ich pełnoprawność. Zwroty siedemnastowiecznych zdobyczy mogą stać się przyczyną wielu nowych konfliktów; 3) Dawne łupy wojenne, w tym polonika, są związane z historią Szwecji, są też integralną częścią wspólnego dziedzictwa kulturowego Europy; 4) Odpowiedzialność za przechowywanie, udostępnianie i konserwację obiektów spoczywa na szwedzkich bibliotekach, muzeach i archiwach, które są otwarte na współpracę z instytucjami zagranicznymi; 5) Nowoczesna technika pozwala na tworzenie wirtualnych egzemplarzy różnych obiektów, w tym faksymili manuskryptów i druków, co zastępuje bezpośredni kontakt z oryginałem. Miejsce przechowywania zabytku jest w tej sytuacji nieistotne (Teodorowicz-Hellman, 2010, s. 169).

Niezależnie od sprawy windykacji prowadzone są badania nad zrekonstruowaniem zawartości warmińskich księgozbiorów⁸. Zidentyfikowanie niemal wszystkich inkunabułów o proveniencji warmińskiej znajdujących się w Szwecji zawdzięczamy Isakowi Collijnowi (1875-1949). Większość z nich znajduje się w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Uppsali (Collijn, 1907; Sallander, 1953, nr 1655 i 1722; tenże, 1965, nr 2022). W 1904 r. Claes Annerstedt ustalił proveniencję kodeksów łacińskich, znajdujących się w Uppsali oraz opisał ich zawartość⁹. Na tej podstawie wiadomo, że w Uppsali wśród tomów pochodzących z Fromborka znajduje się m.in. pierwsze norymberskie wydanie dzieła Mikołaja Kopernika *De revolutionibus* z 1543 r. (Grabowska, 2010, s. 114-115).

⁷ Ks. M. Borzyszkowski podczas dyskusji w czasie Sesji Kopernikowskiej w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim (18-19 lutego 1972 r.) wyraził nadzieję, że biblioteka Kopernika i inne pamiątki związane z wielkim astronomem powrócą ze Szwecji do Kościoła warmińskiego – zob. Kurdziałek, Rebeta, Swieżawski, 1973, s. 156.

⁸ Dr Clarinda Calma z Wyższej Szkoły Europejskiej im. ks. Józefa Tischnera w Krakowie pracuje nad zrekonstruowaniem i udostępnieniem w formie cyfrowej zachowanych dzieł, z których korzystał Mikołaj Kopernik.

⁹ C. Annerstedt, *Codices Medii Aevi Latini etc.* – został przepisany w 1950 r. na maszynie i jest udostępniany w Bibliotece Uniwersyteckiej w Uppsali.

Obecny stan badań pozwala stwierdzić, że z dawnego księgozbioru Kopernika ocalał zaledwie fragment: 54 druki oraz dwa rękopisy: autograf *De revolutionibus* (w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie) oraz tzw. *Raptularzyk uppsalski*. 37 druków to inkunabuły, a 17 pochodzi z XVI w. Nie wszystkie należały do wielkiego astronoma. Niektóre były własnością jego przyjaciół lub biskupa Łukasza Watzenrodego (Borawska, 2014, s. 332-333, 349-360). Większość znajduje się w Szwecji: w Uppsali (41) i w Strängnäs (2), a tylko 11 w Olsztynie (9 w Bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego i 2 w Muzeum Warmii i Mazur) (Czartoryski, 1978, s. 355-396; Duczko, 2010, s. 32; Borawska, 2014, s. 332). Teresa Borawska ponadto notuje przechowywanie w Uppsali ponad 200 druków z XVI w., opatrzonych wpisem „Liber Bibliothecae Varmiensis” (Borawska, 1988, s. 191). Wciąż prowadzone są badania dotyczące obecności druków z Warmii w bibliotekach skandynawskich i niemieckich. Pojedyncze egzemplarze znajdują się w bibliotekach w Helsinkach, Oslo, Kopenhadze, Berlinie, Lipsku, Dreźnie, Greifswaldzie, Stralsundzie, Sztokholmie, Linköping, Norrköping, Västerås, Strängnäs, Lund, Kopenhadze, Wilnie (Collijn, 1904; tenże, 1909; tenże, 1914-1916; tenże, 1924; tenże, 1940; Walde, 1916-1920, s. 104; Altmann, 1961, s. 392; Madsen, 1938; Feigelmanas, 1975; Wojtkowski, 1961, s. 374; Borawska, 1988, s. 188). Należałoby więcej uwagi poświęcić zbiorom bibliotek rosyjskich i polskich (Biblioteka Gdańska PAN¹⁰, Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu, Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu). Jezuita braniewscy utrzymywali bowiem kontakty z innymi ośrodkami, co nasuwa przypuszczenie, że ich książki mogą się znajdować także wśród rozproszonych na terenie całej Europy zbiorów klasztorów jezuitów. Stosunkowo łatwo jest wyliczyć księgi z wyraźnymi znakami proveniencyjnymi¹¹. Jednak poszukiwania są niezwykle trudne i czasochłonne ze względu na brak katalogów z informacjami o proveniencji poszczególnych druków (Borawska, 1988, s. 191-192). Dodatkowo – co jest ogromną pracą – należałoby jeszcze pod tym kątem przeanalizować oprawy¹² i sygnatury oraz określić charakter pisma w pozostawionych marginaliach i innych notatkach czy znakach własnościowych.

¹⁰ Zbiory biblioteki kolegiackiej w Dobrym Mieście zostały zabezpieczone po II wojnie światowej przez Gdańską Bibliotekę PAN. Zwrócono je Bibliotece Warmińskiego Seminarium Duchownego „Hosianum” w Olsztynie wraz z przedwojennymi katalogami. Należałoby jednak sprawdzić czy wszystko wróciło z Gdańska do Olsztyna.

¹¹ Dr hab. Zoja Jaroszewicz-Pierślawcew, prof. UWM przygotowuje publikację dotyczącą proveniencji druków braniewskich przechowywanych w Bibliotece WSD MW „Hosianum” w Olsztynie.

¹² Należy podkreślić inicjatywy w zakresie badań nad oprawami: Ewa Chlebus z Biblioteki Elbląskiej im. Cypriana Norwida pracuje nad projektem dotyczącym warmińskich zakładów introligatorskich oraz nad cyfrowym katalogiem opraw warmińskich starych druków; Tomasz Garwoliński zidentyfikował oprawę najstarszego inkunabułu jako wykonaną w toruńskim warsztacie Macieja Hadebera (T. Garwoliński, 2015, *Oprawa kłocka inkunabułowego z księgozbioru bpa Watzenrodego w zbiorach Biblioteki „Hosianum” w Olsztynie. Z badań nad dorobkiem introligatora toruńskiego Macieja Hadebera*. W: A. Wagner (red.), *Tegumentologia polska dzisiaj*. Toruń – w druku).

Bibliografia

- Achremczyk, S. (red.) (2008). *Poczet biskupów warmińskich*. Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego.
- Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie (AAWO). *Akta ks. Marquardta*.
- AAWO. Teczka „Korespondencja Archiwum oraz Biblioteki 1946-1960”.
- AAWO. Teczka „Biblioteka ogólne 1984-1987” Z I 2/3.
- Archiwum Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie (2013).
- Altmann, U. (1961). Die Inkunabelsammlung. W: *Deutsche Staatsbibliothek 1661-1961* (s. 381-403). Leipzig: Verlag für Buch-und Bibliothekswese.
- Barwiński, E., Birkenmajer, L., Łoś, J. (1914). *Sprawozdanie z poszukiwań w Szwecji dokonanych z ramienia Akademii Umiejętności*. Kraków: Akademia Umiejętności.
- Bensch, T. (1945). List pasterski Administratora Apostolskiego do duchowieństwa Diecezji Warmińskiej, *Warmińskie Wiadomości Diecezjalne*, 1, 5-8.
- Birsch-Hirschfeld A. (1932). Geschichte des Kollegiatsstiftes in Guttstadt 1341-1811. Ein Beitrag zur Geschichte des Ermlandes. *Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands*, 24, 273-758.
- Biskup, M., Dobrzycki, J. (1972). *Mikołaj Kopernik – uczonec i obywatel*. Warszawa: Interpress.
- Błażewicz, P. (2006). Katalogi biblioteki kapituły kolegiackiej pod wezwaniem Najświętszego Zbawiciela i Wszystkich Świętych w Dobrym Mieście jako źródło do badań nad księgozbiorami historycznymi na Warmii. *Studia Warmińskie* 43, 277-288.
- Błażewicz, P. (2005). Z badań nad inkunabulami Biblioteki Kolegiackiej w Dobrym Mieście, *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, 83, 139-70.
- Borawska, T. (1988). Dawne książki warmińskie w zbiorach europejskich. W: Z.H. Nowak (red.), *W kręgu stanowych i kulturowych przeobrażeń Europy Północnej w XIV-XVIII wieku* (s. 179-205). Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Borawska, T. (1996a). Emmerich Fabian. W: J. Guzewski (red.). *Słownik biograficzny Kapituły Warmińskiej* (s. 53-54). Olsztyn: Wyższe Seminarium Duchowne Metropolii Warmińskiej „Hosianum”.
- Borawska, T. (1996b). *Życie umysłowe na Warmii w czasach Mikołaja Kopernika*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Borawska, T. (2014). *Mikołaj Kopernik i jego świat. Środowisko, przyjaciele, echa wielkiego odkrycia*. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu.
- Borzyszkowski, M. (1989). Starodruki po ś.p. ks. prof. dr Stanisławie Zdanowiczu, przekazane Bibliotece Warmińskiego Seminarium Duchownego „Hosianum” w Olsztynie. *Studia Warmińskie*, 26, 243-248.
- Borzyszkowski, M. (1999). Pomoc książki i przemoc wobec książki jako przejaw dobra i zła w działaniu człowieka na przykładzie dziejów kościelnych bibliotek warmińskich. *Studia Warmińskie*, 36, 79-94.

- Brachvogel, E. (1929a). Die Bibliothek der Burg Heilsberg. *Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands*, 23, 274–358.
- Brachvogel, E. (1929b). Die Bibliotheken der geistlichen Residenzen des Ermlandes. In: *Königsberger Beiträge. Festgabe zur vierhundert jährigen Jubelfeier der Staats- und Universitätsbibliothek zu Königsberg Pr.* (s. 35–44). Königsberg: Königsberg in Preussen.
- Collijn, I. (1904). *Katalog över Västerås läroverksbiblioteks inkunabler*. Uppsala: Almqvist & Wiksell Boktryckeri.
- Collijn, I. (1907). *Katalog der Inkunabeln der Kgl. Universitäts zu Uppsala*. Uppsala: Almqvist & Wiksell Boktryckeri.
- Collijn, I. (1909). *Katalog over Linköpings Stifts- och Läroverksbiblioteksinkunabler*. Uppsala: Almqvist & Wiksell Boktryckeri.
- Collijn, I. (1914–1916). *Katalog der Inkunabeln der Kgl. Bibliothek in Stockholm*. T. 1-2. Stockholm: Almqvist & Wiksells Boktryckeri.
- Collijn, I. (1924). *Inkunabelsamlingen i Norrköpings Stadsbibliotek*. Norrköping: Norrköpings tidnings tryckeri.
- Collijn, I. (1940). *Katalog over Kungliga Bibliotekets i Stockholm Inkunabelsamling. Nyförvärv 1915-1939*. Stockholm: Almqvist & Wiksells Boktryckeri.
- Czartoryski, P. (1978). The library of Copernicus. W: E. Hilfstein, P. Czartoryski, F.D. Grande (red.), *Science and History. Studies in honor of Edward Rosen. Studia Copernicana XVI* (s. 355–396). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Duczko, W. (2010). Genom Mikołaja Kopernika i księgozbiór astronoma w Uppsali, W: A. Kopiczko, J. Jezierski, Z. Żywica (red.), *Warmińska Kapituła Katedralna. Dzieje i wybitni przedstawiciele* (s. 31–35). Olsztyn: Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych UWM.
- Feigelmanas, N. (1975). *Lietuvos inkunabulai*. Vilnius: Vaga.
- Flis, S. (1970). Kopernikowski inkunabuł medyczny w Olsztynie. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 4, 589–605.
- Garwoliński, T. (2015a). Biblioteka biskupów warmińskich w Lidzbarku. Zarys dziejów. *Fides. Biuletyn Bibliotek Kościelnych*, 1(40), 53–66.
- Garwoliński, (2015b). Oprawa klocka inkunabułowego z księgozbioru bpa Watzenrodego w zbiorach Biblioteki „Hosianum” w Olsztynie. Z badań nad dorobkiem introligatora toruńskiego Macieja Hadebera. W: A. Wagner (red.), *Tegumentologia polska dzisiaj*. Toruń [w druku].
- Górski, K. (1973). *Mikołaj Kopernik. Środowisko społeczne i samotność*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Grabowska, H. (2010). Szwedzi a Polska, czyli o rodzimych księgozbiorach w Bibliotece Uniwersyteckiej w Uppsali. *Biblioteka*, 14, 109–118.
- Graciotti, S., Rudnicka, J. (1973). *Inwentarz biblioteki Ignacego Krasickiego z 1810 r.* Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Grimme, H. (1938). *Kleiner Führer durch die Domkirche zu Guttstadt, das Kollegiatstift und seine Bibliothek*. Guttstadt.
- Grzebień, L. (red). (1996). *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*. Kraków: Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum”.

- Guzowski, J. (red.) (1996). *Słownik biograficzny kapituły warmińskiej*. Olsztyn: Wyższe Seminarium Duchowne Metropolii Warmińskiej „Hosianum”.
- Heide, J.W. (2006). *Archiwum dawne i nowe lidzbarskiego kościoła archiepiskopalnego*. Wydał krytycznie C.P. Woelky, przełożył J. Wojtkowski. Olsztyn: Warmińskie Wydawnictwo Diecezjalne.
- Hipler, F. (1872). *Bibliotheca Warmiensis oder Literaturgeschichte des Bistums Ermland*. Bd. 1 (*Monumenta Historiae Warmiensis oder Quellensammlung zur Geschichte Ermlands*, Bd. 4). Braunschweig – Leipzig: [B. w.].
- Hipler, F. (1874). *Analecta Warmiensia. Studien zur Geschichte der ermländischen Archiven und Bibliotheken. Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands* 5, 316–488.
- Höhn, A. (1936). *Die Kollegiatstiftsbibliothek zu Guttstadt in Vergangenheit und Gegenwart*. Guttstadt: Guttstädter Zeitung.
- James, M.R. (1912). *A Descriptive Catalogue of the Manuscripts in the Library of Corpus Christi College Cambridge*. Part VI (Volume II, part III). Cambridge: University Press.
- Jeziński, J. (1995). Ksiądz Feliks Sawicki (25 I 1914 – 13 IV 1981). *Warmińskie Wiadomości Archidiecezjalne*, 15, 51-54.
- Juda, M., Teodorowicz-Hellman, E. in cooperation with R. Lundgren (2011). *Polonika w Bibliotece Katedralnej w Strängnäs*. Stockholm: Department of Slavic Languages and Literatures.
- Kaliński, A. (1948). Kościół katolicki w dziele odbudowy Ziemi Warmińsko-Mazurskiej. *Warmińskie Wiadomości Diecezjalne*, 5, 10-21.
- Kamler, A., Kuźmina, D. (2013). Szwedzkie losy braniewskiej biblioteki. W: D. Kuźmina (red.), *Szlachta polska i jej dziedzictwo. Księga na 65 lat prof. dr hab. Jana Dzięgielowskiego* (s. 147–153). Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA JR.
- Kawecka-Gryczowa, A., Korotajowa, K. (1962). *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku. T. 4: Pomorze*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Keferstein, H. (1978). *Książka w Braniewie 1565-1628. Praca doktorska wykonana pod kierunkiem prof. dr hab. Karola Głombiowskiego w Zakładzie Nauki o Książce Uniwersytetu Gdańskiego*. Olsztyn: maszynopis przechowywany w Bibliotece Muzeum Warmii i Mazur (sygn. Rkps. 567).
- Keferstein, H. (1981). Biblioteka kapituły fromborskiej. *Rocznik Olsztyński*, 12-13, 49–69.
- Keferstein, H. (1993). Biblioteka kolegiacka w Dobrym Mieście. *Studia Warmińskie*, 30, 301–333.
- Kopiczko, A. (1999). Działalność naukowo-kulturalna Kościoła warmińskiego po 1945 roku. *Warmińskie Wiadomości Archidiecezjalne*, 44, 87–93.
- Kopiczko, A. (2000). *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1525–1821*. Cz. 1. Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego.
- Kopiczko, A. (2004). *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1821–1945*. Cz. 1: *Studium prozopograficzne*. Olsztyn: Wydział Duszpasterski Kurii Metropolitalnej Archidiecezji Warmińskiej.
- Kopiczko, A. (2010). *Dzieje Warmińskiej Kapituły Katedralnej*. T. 2: *Od 1821*

- roku. Olsztyn: Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych UWM.
- Kurdziałek, M., Rebeta, J., Swieżawski, S. (red.) (1973). *Mikołaj Kopernik. Studia i materiały Sesji Kopernikowskiej w KUL 18–19 lutego 1972 roku*. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickie Uniwersytetu Lubelskiego.
- Lichański, J.Z. (1990). Biblioteka Collegium Societatis Iesu w Braniewie. Próba charakterystyki. *Studia Warmińskie*, 27, 309–324.
- Lichański, J.Z. (2007). Księgozbiór Kolegium Jezuitów w Braniewie. Dzieje i charakterystyka. W: J. Trypućko, *Katalog księgozbioru Kolegium Jezuitów w Braniewie zachowanego w Bibliotece Uniwersyteckiej w Uppsali*, uzupełnił M. Spandowski, opr. M. Spandowski, S. Szyller. T. 1 (s. 69–96). Warszawa – Uppsala: Biblioteka Narodowa – Uppsala Universitetsbibliotek.
- Madsen, V. (1938). *Katalog over det kongelige biblioteks inkunabler*. T. 2. København: Levin & Munksbaard.
- Merten, W. (1976). *Stadt Braunsberg im Ermland: ein Familienbuch*. Koblenz: W. Merten.
- Obląk, J. (1967). Sprawa inwentarza biskupstwa warmińskiego po przejściu Ignacego Krasickiego do Gniezna. *Studia Warmińskie*, 4, 5–33.
- Obląk, J. (1956). Z powojennych dziejów diecezji warmińskiej (luty–wrzesień 1945). *Polonia Sacra*, 3–4, 398–410.
- Obląk, J., Jaroszewicz-Pieresławcew, Z., Wojtkowski, J. (2007). *Katalog inkunabułów Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie*. Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.
- Pilichowski, Cz. (1962). *Nieznane polonika z bibliotek szwedzkich*. Gdańsk.
- Pilichowski, Cz. (1958–1959). Z dziejów szwedzkich zaborów bibliotek i archiwaliów polskich w XVIII wieku. *Rocznik Gdański*, 17–18, 127–179.
- Rygiel, S. (1922). *Losy księgozbioru Ignacego Krasickiego*. Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Rzempoluch, A. (2001). Krasicki na Warmii. W: J. Cygański (red.), *Ignacy Krasicki (1735–1801). Ostatni z wielkich mieszkańców zamku lidzbarskiego* (s. 19–58). Olsztyn: Muzeum Warmii i Mazur.
- Sallander, H. (1953). *Katalog der Inkunabeln der Kgl. Universitätsbibliothek zu Uppsala: Neuerwerbungen seit dem Jahre 1907*. Uppsala: Almqvist & Wiksells Boktryckeri.
- Sallander, H. (1965). *Katalog der Inkunabeln der Kgl. Universitätsbibliothek zu Uppsala: Neuerwerbungen seit der Jahre 1954–1964*. Uppsala: Almqvist & Wiksells Boktryckeri.
- Sikorski, J. (2002). *Rezydencja*. W: J.B. Lewandowski (red.), *Rezydencja lidzbarska Ignacego Krasickiego* (s. 9–31). Lidzbark Warmiński: Dom Kultury.
- Spandowski, M. (2007). Opinia. W: J. Obląk, Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, J. Wojtkowski, *Katalog inkunabułów Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie* (s. 13–17). Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.
- Spandowski, M. (2010). Inkunabuły z dawnych księgozbiorów Fromborka. W: A. Kopiczko, J. Jezierski, Z. Żywica (red.), *Warmińska Kapituła Katedralna. Dzieje i wybitni przedstawiciele* (s. 371–

- 384). Olsztyn: Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych UWM.
- Spandowski, M., Szyller, S. (2007). Wprowadzenie. W: J. Trypućko, *Katalog księgozbioru Kolegium Jezuitów w Braniewie zachowanego w Bibliotece Uniwersyteckiej w Uppsali*, uzupełnił M. Spandowski, opr. M. Spandowski, S. Szyller. T. 1 (s. 29–40). Warszawa – Uppsala: Biblioteka Narodowa – Uppsala Universitetsbibliotek.
- Stasiewicz, K. (2002). Wśród trosk i radości. Pobyt Ignacego Krasickiego w Heilsbergu. W: J.B. Lewandowski (red.), *Rezydencja lidzbarska Ignacego Krasickiego* (s. 51-70). Lidzbark Warmiński: Dom Kultury.
- Szorc, A. (1998). *Kolegium jezuickie w Braniewie i jego księgozbiór 1565–1626*. Olsztyn: Wyższe Seminarium Duchowne Metropolii Warmińskiej „Hosianum”.
- Teodorowicz-Hellman, E. (2010a). Biblioteka katedralna w Strängnäs i jej polskie zbiory. *Postscriptum Polonistyczne*, 1, 219–227.
- Teodorowicz-Hellman, E. (2010b). Polonika w Szwecji w świetle dyskusji nad europejskim dziedzictwem kulturowym. Zbiory archiwalne i biblioteczne. W: W. Walczak, K. Łopatecki (red.), *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*. T. 2 (s. 167-180). Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy: „Benkowski Publishing & Balloons”.
- Trypućko, J. (1958). *Polonica vetera Upsaliensia: catalogue des imprimes polonais ou concernant la Pologne des XV, XVI, XVII et XVIII siècles conservés à la Bibliothèque de l'Université Royale d'Upsala*. Uppsala: Almqvist and Wiksells.
- Trypućko, J. (1984). Polska klosterbibliotek såsom svenska krigsbyten. W: L. Lönngren, S. Gustavsson, *Åldre svensk slavistik. Bidrag till ett symposium hållet i Uppsala 3-4 februari 1983* (s. 36-47). Uppsala: Slaviska institutionen vid Uppsala Universitet.
- Trypućko, J. (1975). Próba rekonstrukcji biblioteki kolegium jezuickiego w Braniewie, wywiezionej w r. 1626 do Szwecji. W: S. Grzeszczuk, A. Kawecka-Gryczowa (red.), *Dawna książka i kultura. Materiały Międzynarodowej Sesji Naukowej z okazji pięćsetlecia sztuki drukarskiej w Polsce* (s. 207-220). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Trypućko, J. (2007). *Katalog księgozbioru Kolegium Jezuitów w Braniewie zachowanego w Bibliotece Uniwersyteckiej w Uppsali*, uzupełnił M. Spandowski, opr. M. Spandowski, S. Szyller. T. 1-3. Warszawa – Uppsala: Biblioteka Narodowa – Uppsala Universitetsbibliotek.
- Walde, O. (1916–1920). *Storhetstidens litterära krigsbyten. En kulturhistorisk-bibliografisk studie*. T. 1–2. Uppsala – Stockholm.
- Will, E. (1929). Zur Geschichte der Braunschweiger Bibliotheken bis zum Beginn des neunzehnten Jahrhunderts. W: *Königsberger Beiträge. Festgabe zur vierhundertjährigen Jubelfeier der Staats- und Universitätsbibliothek zu Königsberg Pr.* (s. 374-383). Königsberg: Königsberg in Preussen.
- Wojtkowski, J. (1948). Warmińskie Archiwa Diecezjalne. *Warmińskie Wiadomości Diecezjalne*, 4, 38-44.
- Wojtkowski, J. (1961). Kustosz warmiński – Tomasz Werner z Braniewa († 1498) i jego księgozbiór. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 3, 355-375.

- Wojtkowski, J. (1996). Diecezja warmińska w latach 1945-1972. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 1, 81-100.
- Wojtkowski, J. (2009). Stare druki w Bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego. *Fides. Biuletyn Bibliotek Kościelnych*, 1-2(28-29), 32-45.
- Wojtkowski, J. (2012). *Katalog druków XVI wieku Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Z Seminarium Duchownego. *Warmińskie Wiadomości Diecezjalne*, 4 (1950), 37.
- Zakrzewski, E. (2013). *Diecezja Warmińska w latach 1945-1972. Studium kanonistyczne*. Olsztyn: Warmińskie Wydawnictwo Diecezjalne.

Tomasz Garwoliński

***Lost and preserved Church book collections in Warmia
from the 17th to the 20th century***

Summary

The church book collections in Warmia have been attracting a lot of attention, mainly because of the library owned by the canon Nicolaus Copernicus and the library of the Jesuit College in Braniewo. Because of their stormy history, their contents cannot be fully reconstructed. This study is an attempt at a synthesis of the history of losing and conserving books of Warmian origin, focusing mainly on the Swedish invasions of the 17th and 18th centuries and the outcome of World War II. Most of the old book collections of Warmia are now in the Library of the Hosianum Seminary of the Warmia Archdiocese in Olsztyn (330 incunabula, 1,563 16th-century books and over 7,000 books from the 17th and 18th centuries). At least 3,500 books from Warmia are in Sweden and at least a few hundred are in other European public and privately-owned libraries. Therefore, one can suppose that about 15,000 books from the 15th-18th centuries from Warmia have survived to our times.

Keywords: “Hosianum” library, antique books, book collections in Warmia, Swedish invasions, World War II